

XX АСР ОХИРИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА ҲИНД ДИАСПОРАСИ ВА
УЛАРГА НИСБАТАН ДАВЛАТ СИЁСАТИ
(МАРКАЗИЙ ДАВЛАТ АРХИВИ ҲУЖЖАТЛАРИ АСОСИДА)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398208>

Ходжаева Башорат Зафаржоновна

ЎзР ФА Шарқшунослик институти

кичик илмий ходими

90 808 14 24

bkhodjaeva9@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада XX аср охирларида Фарғона водийсидаги ҳинд диаспораси, уларнинг олиб борган фаолият турлари, уларга нисбатан рус ҳукуматининг олиб борган сиёсати Ўзбекистон Марказий давлат архивида сақланаётган тарихий ҳужжатлар асосида қисқача ёритиб берилган.

Калим сўзлар: Фарғона водийси, уезд, қишлоқ, ҳиндистонликлар, судхўрлик.

ANNOTATION

This article briefly covers the activities of the Indian diaspora in the Ferghana Valley on the basis of historical documents, which stored in the Central State Archive of Uzbekistan, and the policy of the Russian government towards the Indian diaspora at the end of the 20th Century.

Key words: Ferghana Valley, county, village, Indians, usury.

Ўрта Осиё, хусусан Фарғона водийси ҳудудларига ҳозирги Ҳиндистон ва Покистон ҳудудларидан кириб келган муҳожирилarning асосий қисмини ҳиндавийлик динига эътиқод қилувчилар ташкил этган бўлсада, улар орасида мусулмонлар, сикхлар, буддавийлар, жайнлар ва насронийлар ҳам бўлгани манбалардан маълум. Бироқ, уларнинг диний таркиби ва элатидан қатъий назар Россия Туркистони даврида уларни умумлаштирган ҳолда илмий адабиётларда ҳиндлар ёки ҳиндистонликлар деган атама ишлатилган бўлса, XVII-XX

асрларда ёзилган тарихий ҳужжатларда уларга нисбатан шикарпуриликлар¹ ёки *جماعه هندوان* (ҳиндлар жамоаси)² атамаси ишлатилганини кўрамиз.

Ҳиндистонликлар асосан Бухоро хонлигининг пойтахти ва вилоятларига келиб жойлашганлар³. Рус олими Д. Н. Логофетнинг қайд этишича, XIX асрнинг охирида Бухоро хонлигида истиқомат қилган ҳиндларнинг сони 5 мингта бўлган⁴.

Шу билан бирга ҳиндистонликлар Туркистон ўлкасининг Фарғона, Самарқанд ва кам ҳолларда Сирдарё вилоятларининг шаҳар ва қишлоқларига келиб ўрнашганлар⁵.

Ҳиндистонлик эмигрантлар орқали Туркистонга Ҳиндистондан катта миқдорда чой, индиго, зираворлар, қиммабаҳо тошлар, касея, кашемир рўмол, парча, сандал дарахти ва ҳо казолар олиб келинган.

Ўрта Осиёдаги ҳиндлар савдо-сотик ва судхўрликдан ташқари тадбиркорлик билан ҳам шуғулланганлар. Улар орасида ошпазлар, нонвойлар, қандолатчилар, сартарошлар, заргарлар, саҳҳофлар ҳам бўлган.

Ҳиндистонлик заргарлар кичик устахоналар очиб, у ерда нафақат заргалик буюмларини ясаганлар, балики металл (сердолик) бўлакларига ишлов бериб, унга турли суратлар ва Қуръондаги сураларни туширганлар.

1896 йилда ҳиндистонлик Бай Балагуев А. Я. Епифанов билан биргаликда Наманган уездининг Машад қишлоғида пахта тозалаш заводини очишган. Пешоварлик Ёқуб-Шейх Нурханов 1907 йил Андижонда ҳудди шунақа завод қурдирган.

Туркистон ҳудудидаги ҳиндлар бошқа юртлардан келган мухожирларга нисбатан мамлакат иқтисодиётида муҳим аҳамият касб этар эдилар. Маҳаллий аҳоли орасида пулга муҳтож ёки ночор аҳволдаги кишиларга ҳиндлар фоиз эвазига пул берганлар. Лекин ёзма келишувларда қарзни тўлаш усуллар кўратилмаган, шартлар эса борган сари қийинлашиб бораверган. Қарзини маълум қисмини тўлаган қарздорлар ўзларининг ишонувчанлиги сабабли келишувда қарзнинг тўланган қисми ҳақида ҳеч нарса қайд эттирмаганлар.

Ҳиндистондан келган мухожирлар маҳаллий аҳолини эксплуатация қилаётганини кўрган рус мустамлака тизими ҳиндистонликларга нисбатан бир қатор ҳуқуқий меъёрлар ишлаб чиқди. 1877 йилнинг 27 октябрида Туркистон

¹ МДА. И-36, оп. 1, д. 3691;

² МДА. И-126, оп. 1, д. 93.

³ МДА. И-126, оп. 1, д. 1132; 1133; 1134

⁴ Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом, т. I, СПб., 1891. С. 182.

⁵ МДА. И-1, оп. 20, д. 2935; И-19, оп. 1, д. 10560; И-17, оп. 1, д. 3976

генерал-губернатори К.П.Кауфманнинг “Ҳиндистонликлар томонидан маҳаллий аҳолини эксплуатация қилинишини тўхтатиш” ҳақида церкуляр⁶ нашр қилинган. Бу эса улар томонидан олиб борилаётган судхўрликларга қарши кураш бошланганидан далолат беради. Мазкур церкулярнинг талабига кўра ҳиндистонликларга қарздор бўлиб қолган маҳаллий аҳолининг ерларини тортиб олиш тақиқланган; қарзни узиш мақсадида қарздорнинг фақатгина кўчадиган мол-мулки сотилиши мумкин, кундалик фойдаланидиган буюмларини сотиш мъан этилган; қарз тўлашга қурби етмаган кишилар ҳибсга олинмаган, бунинг ўрнига қарздор ҳар йили даромадининг учдан бир қисмидан кўп бўлмаган миқдорда қарзини тўлаб юриши кўрсатилган.

Нега ҳиндистонликлар маҳаллий аҳолини эксплуатация қилган? Рус ҳукумати маҳаллий аҳолини эксплуатация қилишни тўхтатиш юзасидан церкуляр чиқаришига нима сабаб бўлди? деган савол туғилиши табиий. Церкуляр чиқишидан бир ярим ой олдин 1877 йилнинг 2 сентябрида Туркистон Генерал Губернатори барча Уездлар раҳбарларидан ҳудудларида истиқомат қилаётган ҳиндлар ҳақида тўлиқ маълумот беришларини сўраган⁷, яъни исм-шарифи, нима билан шуғулланиши, ерлари борми, бор бўлса қанча миқдорда ва қаерда эканлиги ҳақидаги маълумотлар акс этиши лозим эди. Бундан мақсад, биринчидан уларнинг орасида ким судхўрлик билан шуғулланиб, маҳаллий аҳолининг ерларини ўзлаштириб олаётганини аниқлаш бўлса, иккинчи томондан уларнинг паспорти ёки Ҳиндистон томонидан берилган шахсини тасдиқловчи ҳужжат (выписка) ини текшириш, бу билан эса уларнинг Марказий Осиёга келиши расмий ёки норасмий равишда амалга оширилганини аниқлаш эди.

Мазкур церкуляр бутун Россия Туркистони ҳудудидаги барча вилоятларга тарқатилган бўлиб, бир ой муддат ичида барча шаҳар, уезд ва қишлоқларда ҳукумат вакиллари ҳиндистонликларни суриштириб, улар ҳақида маълумотлар тўплаганлар.

Биз ушбу мақолада фақатгина Фарғона вилоятидаги 7 та уездда – Қўқон, Андижон, Ўш, Наманган, Андижон, Марғилон, Чимён ҳудудларида истиқомат қилган ҳиндистонликлар ҳақидаги маълумотларни тадқиқ қилдик.

XIX аср охирида Қўқон уездида ҳиндларнинг умумий сони 61 тани ташкил қилган, уларнинг барчиси судхўрлик билан шуғулланган. Ушбу ҳудуддаги ҳиндистонликларнинг асосий қисмида ер-мулк бўлмаган, фақатгина

⁶ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 1-1 об.

⁷ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 1 об.

айримларига ер, уй ёки савдо растаси тегишли бўлган. Масалан, Бой Тилла Насибин ва Сўфи Лакасандкинларнинг ҳар бирининг Риштон қишлоғида $\frac{1}{4}$ таноп ерда уйлари⁸, Сўфининг Беш-Ариқ қишлоғида $\frac{1}{2}$ таноп ери, Кишан ва Сабунинг эса $\frac{1}{4}$ таноп ерда уйлари, Бойтилланинг Бубайд қишлоғида савдо растаси, Исфара қишлоғида бошқа бир Бойтилланинг кичик уйи, Мўтининг 4 таноп ери, Қанибодом қишлоғидаги Бойтилла Бойсивиннинг 1 та саройи, 1 та савдо растаси, 1 таноп ерда узумзор ва ўрик боғлари, яна 1 таноп нўхот етиштирадиган ери бўлган⁹. Қолган 52 та ҳиндистонликнинг мол-мулки бўлмаган.

Андижон уезида 73 та ҳиндистонлик истиқомат қилган бўлиб¹⁰, уларнинг орасида турли майда махсулотлар, шойи ва қоплар савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар (7 та), ошпазлар (4 та), қандолатчилар (2 та), қашшоқ (1 та) ва судхўрлар (59 та) бўлган¹¹. Савдогарлар кўчмас мол-мулкга, яъни $\frac{1}{4}$ танопдан 2 танопгача бўлган ўлчамдаги ерларга эгалик қилганлар ҳамда бу ерларда уй, омборхона ёки раста қурдирганлар. Андижондаги ҳиндларнинг ҳам катта қисмини судхўрлар ташкил қилганини юқоридаги статистик маълумотларда кўришимиз мумкин ҳамда уларнинг мол-мулки бўлмаганлиги архив ҳужжатда қайд этилган.

Ўш уезига ўрнашиб, истиқомат қилган ҳиндистонликларнинг сони 34 тани ташкил қилган. Уларнинг барчаси фоиз эвазига пулбериш билан шуғулланишган¹². Уларнинг бир қисми ўз уйларига эга бўлган, бундан ташқари карвонсаройларда ижарага берадиган 3 тадан 9 тагача хоналари, баъзиларининг карвонсаройда ҳатто отхона, омборхона ва ошхоналари ҳам бўлган. Судхўрлар бу мулкларидан ташқари ерларга ҳам эгалик қилганлар. Ўш ҳудудида истиқомат қилувчи барча ҳиндистонликлар ҳам бундай шароитга, мол-мулкка эга эмасдилар. Уларнинг айримларининг уйлари ҳам ерлари ҳам бўлмаган. Бироқ баъзи бирларининг ўзи яшайдиган уйлари, ёки карвонсаройда хоналари бўлган.

Наманган уезида 28 та ҳинд – 2 таси Косон қишлоғида, 1 таси Янги-Қўрғон қишлоғида, қолганлари Наманганнинг ўзида истиқомат қилган бўлиб, улар ҳаммаси сартларга турли шартлар эвазига қарзга пул беришган¹³. Улар орасида Косонсойда истиқомат қилувчи Байтари Баймангунинг шу қишлоқда 2

⁸ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 31 об.-32.

⁹ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 32 об.-33.

¹⁰ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 12-14 об.

¹¹ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 12-14 об.

¹² МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 5-8.

¹³ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 18-19.

та уйи, Янги-Кўрғонда эса 1 та омборхонаси ва 2 та уйи, Нир Кичкинанинг Қирғиз-Кўрғонда, Бойбола Муттиннинг Чортоқда, Тилла Шамовнинг Файзобод қишлоғида биттадан савдо растаси, Байтуке Туттиннинг Чортоқ қишлоғида 1 та омборхонаси, 2 та савдо растаси, 2 та уйи бўлган¹⁴. МДА ҳужжатларида ҳар бир ҳинднинг қанча капитали борлиги рублда кўрсатилган.

Ҳужжатларга таянган ҳолда Марғилон уездидаги ҳиндлар ҳақида тўхталиб ўтамиз. Туркистон Генерал-губернаторининг Ўрта Осиёда истиқомат қилаётган ҳиндистонликлар ҳақида маълумот йиғиш бўйича берган топшириғини бажариш жараёнида Марғилон уезди раҳбари Капитан Беляев туманлар бўйича маълумот йиғган. Унга кўра, Марғилон шаҳридаги 116 та ҳинднинг орасида 1 та заргар, 1 та ошпаз, қолган ҳаммаси фоиз эвазига пул берувчилар бўлган, бирортасини ҳам кўчмас мулки бўлмаган; Шаҳрихон туманида 26 та ҳиндистонликнинг ҳаммаси судхўрлик билан шуғулланган, айримларининг 6 таноодан 24 танопогача бўлган миқдорда ерлари бўлган; Ассака туманида ҳиндистонликларнинг сони 15 та бўлиб, уларнинг ҳам ҳаммаси фоиз эвазига пул бериб мол-мулк орттиришган, уларнинг айримларида уйлари ва $\frac{1}{4}$ таноодан $3\frac{3}{4}$ танопогача ерлари бўлган; Арава туманида 3 та ҳинд бўлиб, улар ҳам судхўрлик билан шуғулланишган, уччаласининг ҳам катта миқдорда кўчмас мулки бўлган; Қува туманида 6 та ҳинд ҳам судхўрлик қилган бўлиб, уларнинг 4 тасида 1 таноодан 24 танопогача ерлари бўлган, бу ерларга тут ва беда экиб фойдаланганлар; Аввал туманида 4 тани ҳинднинг иккитасини омборхонаси ва ерлари булган; умумий ҳисобда эса Марғилон уездида ҳиндистонликлар 170 кишини ташкил қилган¹⁵. Уларнинг ҳам асосий қисми фоиз эвазига пул бериш билан шуғулланган.

Чуст уездидаги 10 та ҳинднинг ҳаммаси судхўрлик билан шуғулланганини архив ҳужжатларда кўришимиз мумкин¹⁶. Уларнинг иккитасида – Диябарда 2 таноо, Мангуда 3.5 таноо ери бўлган. Қолганларининг уйи ёки ери бўлмаган.

Фарғона вилоятининг Чимён уезди Чимён қишлоғида истиқомат қилган 2 та ҳиндистонлик ҳам тижорат билан шуғулланган, ерлари бўлмаган, бироқ улардан бирининг (Деярам ўғли Лоти) ўз дўкони бўлган, иккинчиси эса (Гелю ўғли Кима) ижарага дўкон олганлиги маълум¹⁷.

¹⁴ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 12-14 об.

¹⁵ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 21-25.

¹⁶ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 16.

¹⁷ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 3.

Бу маълумотлардан сўнг, ҳиндистонлик судхўрларнинг фаолиятини узил-кесил тўхтатиш мақсадида чора тадбирлар амалга оширилди. Юқорида қайд этилганидек, “Маҳаллий аҳолини ҳиндистонликлар томонидан эксплуатация қилинишини тўхтатиш” тўғрисида церкуляр чиқарилди. Унга кўра, ҳиндистонлик судхўрлар ўзларига тегишли бўлган ер майдонларини сотишлари мажбурий этиб белгиланди. Агар уларнинг ерлари қишлоқ худудларида бўлган бўлса бу ерларни қиймати қопланган ҳолда тортиб олинган. Вилоят бошқарув органларининг махсус қарорларида ҳиндистонликларга ўзларига тегишли бўлган ерларни сотишлари учун муддат белгилаб берилган. Белгиланган муддат ичида ерни сотиши лозим эди. Агар улар қарорни ўз вақтида бажаришмаса, ер маъмурий тартибга кўра мажбурий сотувга қўйилар, ва ер эгасига тушган пулдан сотиш харажатларини чегириб ташлаб, қолган маблағ берилар эди.

Аввалига ҳиндистонлик судхўрларга қарши чекловлар вақтинча бўлган бўлса, 1886 йилдан асосий қоидалар Россия давлат кенгаши томонидан тасдиқланди ҳамда қонун даражасига кўтарилди.

Ҳиндистонликларнинг қанча мулки борлигини аниқлаштириб, бу ҳолатга ойдинлик киритган Рус ҳукумати уларга нисбатан чора кўришга мажбур бўлган, чунки ҳиндистонликларнинг ҳар бири Ўрта Осиё худудида маълум муддат яшаб, тўплаган бойлигини ўз юртига олиб кетган. Бу эса давлат иқтисодиётига ва ғазнасига салбий таъсир кўрсатган.

Марказий давлат архивида сақланаётган ҳужжатларга асосланган ҳолда шуни айтиш мумкинки, Ҳиндистон аҳолиси Туркистон, хусусан Фарғона худудига осон кириб кела олиши билан бирга маҳаллий шароитларга мослашиб кетганлар. Шу билан бирга, ўзларига иш топа олганлар, касбий фаолиятларини давом эттирганлар. Лекин ҳиндистонликлар Фарғона водийсидаги бирор бир худудда жипслашган ҳолда истиқомат қилмаганлар, улар бутун водий бўйлаб тарқалиб кетганлар. Уларнинг асосий қисми қийналган аҳолига фоиз эвазига пул бериб, тушган маблағлар ҳисобига ер-мулк орттирган бўлса, айримлари ошпазлик, заргарлик, қандолатчилик ёки тадбиркорлик билан шуғулланганлар. Бироқ, улар орасида маҳаллий аҳолининг кўчмас мулкини ноқонуний йўл билан тортиб олиб, ўз мулкига айлантирганлари ҳам бўлган.

Бирламчи манба ҳисобланмиш тарихий ҳужжатлар тарихни аниқ маълумот ва далиллар билан ўрганишимизга, ўрганилмай ёки назардан четда қолган жабҳаларни кўра олишимизга ёрдам беради. Шундай экан,

тадқиқотларимизга кўлэзма манбаларни ҳам жалб қилишимиз муҳим ҳисобланади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон маданий мероси. Россия архиви тўпламларининг XIX ва XX аср бошига оид тарихий фотосуратларида Ўзбекистон. т. XXXIV, – Т., 2019.
2. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом, т. I, СПб., 1891. С. 182.
3. МДА. И-36; оп. 1, д. 3691;
4. МДА. И-126, оп. 1, д. 93, 1132, 1133, 1134
5. МДА. И-1, оп. 20, д. 2935;
6. МДА. И-19, оп. 1, д. 10560;
7. МДА. И-17, оп. 1, д. 3976.